

VIII.

Természettudomány.

(Tiszta és alkalmazott.)

A)

Természettani és természetrajzi irodalom.

*Latin nyelven.*¹⁾

A természettudományok irodalma meglehetősen gazdag volt. A természettan, néhány értekezést leszámítva, csak tankönyvekre szorítkozott ugyan, de a részletes természetrajz, különösen a növény- és ásványtan terén becses tudományos művekkel találkozunk.

---

¹⁾ Magyar természettudományi (a szót szorosb értelmében véve, tehát: természetani és természetrajzi) munkát korszakunkból nem mutathatunk föl egyet sem. Sándor István (M. Könyvesház 127. l.) a „Gyermekek fisiká“-ját, melyet Szőnyi Benjamin Rollin Károly nyomán irt, 1766-ra teszi ugyan, de ez nyilvánvaló tévedés, mert az eredeti mű maga is csak néhány évvel később jelent meg, Szőnyié pedig csak 1774-ben. A mű különben alig érdemel figyelmet. Ismertetésére elég annyit mondanunk, hogy az állatokat abban a rendben tárgyalja, a melyben a biblia teremtésüket előadja.

A természettani¹⁾ kézikönyvek közül említésre méltók: Szathmári Paksi Mihály²⁾ tokaji pap, később gyulafejevári, marosvásárhelyi, végre sárospataki tanárnak „Physica contractá“-ja (Kolozsvár 1719). — Adányi András³⁾ jezsuitának, ki Győrött és Nagyszombatban tanár, Nagyváradon és Ungvártt hitszónok volt, két munkája u. m. „Pars recentioris physicae“ (Nagyszombat 1755) és „Institutiones physicae generalis“ (U. o. 1755). — Jaszlinszky András⁴⁾ rozsnói kanonoktól: „Institutiones physicae“ (Nagyszombat 1756). — Klaus Mihály⁵⁾ jezsuita tanártól: „Physica generalis et particularis“ (Bécs 1756). — Makó Pál⁶⁾ jezsuitának „Physicá“-ja (1766). — Reviczky Antal⁷⁾ jezsuita, később lekéri apátának „Physica particularis“-a. — Végre Horváth

1) Megjegyzendő, hogy a természettan (physica) szót itt többnyire eredeti, tágasabb értelmében kell venni.

2) Bod. M. Athénás 252. Benkő Transsylv. II. 289. Horányi Memoria Hung. III. 315. Wespriemi Succ. Med. Biogr. III. 136, 415. Katona Hist. Crit. XXXVIII. 888.

3) Horányi Nova Memoria I. 17. Katona Hist. Crit. XXXIX. 932. Fasc. Ecccl. 1842. II. 325. Pauer i. m. 457. Természettud. Közl. III. 1871. 449.

4) Horányi Memoria Hung. II. 204. Katona Hist. Crit. XXXIX. 962. Fessler Gesch. X. 445. Fasc. Eccles. 1842. II. 296. Term. Közl. III. 1871. 456.

5) Katona Hist. Crit. XXXIX. 969. Fasc. Ecccl. 1842. II. 296. Term. Közl. III. 1871. 456.

6) Horányi Memoria Hung. II. 541. Fasc. Ecccl. 1842. II. 297. Fessler Gesch. X. 405. Lányi i. m. II. 100. Term. Közl. III. 1871. 456.

7) Benkő Transsylv. II. 518. Katona Histor. Critica

János¹⁾ budai jezsuita tanárnak „Physica generalis“-a és „Physica particularis“-a (Nagyszombat 1771).

Jelesebb értekezéseket irtak a természet-tan köréből: Segner János András²⁾ pozsonyi születésű jeles orvos, matematikus és természettudós, a weimari, göttingai és később a hallei egyetem tanára, számos orvosi, bölcséleti és természettani mű szerzője. Az utóbbiak közül kiválóbbak: „Disputatio de speculis Archimedis“ (Jena 1732); „Disputatio sistens observationes quasdam ac conclusiones circa calorem et frigus maxime hiemis“ (Göttingen 1740); és „Programma de mutatione barometrorum in ventis“ (Göttingen, év n.) — Továbbá Arzt János,³⁾ ki orvostudorrá avatásakor a nehézség tüneményének okait és törvényeit fejtegeté egy értekezésében, melynek címe: „Dissertatio physica de experimento ab Hugenio, pro causa gravitatis explicanda, invento“ (Jena 1723). — Kéri Ferenc⁴⁾ jezsuita különböző tár-

XXXIX. 996. Fasc. Ecccl. 1842. II. 298. Balogh i. m. 49. Lányi i. m. II. 100. Term. Közl. III. 1871. 493.

¹⁾ Horányi Memoria Hung. II. 164. Fasc. Ecccl. 1842. II. 295.

²⁾ Börner Nachrichten v. jetzt lebenden Aerzten I. 816. Weszprémi Succ. Med. Biogr. I. 164. Horányi Mem. Hung. III. 249. Klein Nachrichten I. 389.

³⁾ Horányi Memoria Hung. I. 74. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 42.)

⁴⁾ Horányi Memoria Hung. II. 398. Katona Hist. Crit. XXXIX. 967, 968. Fasc. Ecccl. 1842. II. 296, 308. Lányi i. m. II. 100. Term. Közl. III. 1871. 455.

gyú értekezést irt; így: a testekről általában: „Dissertatio physica de corporibus generatim“ (Nagyszombat 1752); a testek mozgásáról: „De motu corporum“ (U. o. 1753); a mozgások okairól: „De causis motuum“ (U. o. 1754); és a fényről: „De luce“ (Kassa 1756). — Lipsics Mihály¹⁾ jezsuita a mozgás és nyugvás tanairól értekezett, tekintettel alkalmazásukra a gépeknél: „Statica, de variete et proprietate motus naturalis et artificialis cum methodo erigendi machinas, iisque utendi“ (Kassa 1740). — Klaus Ignác²⁾ jezsuita tanár a bécsi, győri, nagyszombati s kassai főiskolában, a leeseő testek mozgásának gyorsaságáról irt: „Dialogi tres de celeritate gravium cadentium“ (Grác 1754). — Fischer Dániel³⁾ késmárki születésű orvos, a császári természet-vizsgáló társaság tagja, a légköri melegről értekezett: „Commentationes physicae de calore atmosphaerico“ (Budissa 1727).

A növénytan művelői közül különösen Agnethler Mihály Theophil⁴⁾ szebeni születésű jeles tudós (1719—1752) válik ki, a ki alaposan ismerte a régiségtant és a természettudomá-

---

¹⁾ K a t o n a Hist. Crit. XXXIX. 974. Fasc. Eccl. 1842. II. 297. Lányi i. m. II. 100. Term. Közöny III. 1871. 456.

²⁾ K a t o n a Hist. Crit. XXXIX. 969. Term. Köz. III. 1871. 456.

³⁾ K a t o n a Hist. Crit. XXXVIII. 860.

⁴⁾ H o r á n y i Memoria Hung. I. 9. Nova Memoria I. 28. K a t o n a Hist. Crit. XXXIX. 932. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 42, 309.) M. Tud. Értekező 1862. 245.

nyokat, s tudományszomjának esett áldozatul, mert pihenni nem akaró szorgalma idő előtt sirba vitte. Ide vágó munkái, illetőleg kiadványai: „Caroli Linnaei systema naturae“ (Halle 1747); „Fundamenta botanica“ (U. o. 1757); „Bibliotheca botanica: fundamentorum botanicorum I.“ (U. o. 1757); és „Classes plantarum: fundamentorum botanicorum II.“ (U. o. 1757.)

Az ásványtani írók közül Köleséri és Fridvaldszky a legjelesebbek. Köleséri Sámuel¹⁾ egyes természetrajzi cikkeken kívül, melyeket a természeti ritkaságok császári akademiájának folyóiratában tett közzé, Erdély természetrajzának megírásához is hozzáfogott, s e célra nagy gyűjteményt szerzett magának. Művét nem fejezhette be, de az ásványtani részhez igen becses adatokat nyújtott „Auraria Romano-Dacica“-jában (1717). E munkát alapos tárgyismerettel írta, mely őt az első rendű bűvárok sorába emelte, s iránta egész Európa tudósainak figyelmét fölkelte. — Fridvaldszky János²⁾ több ízben említett jeles jezsuita tanár és mineralog sok utazás és kutatás után kiadta Erdély ásványtanát: „Minero-logia

¹⁾ Bod. M. Athénás 150. Horányi Memoria Hung. II. 398. Benkő Transsylv. II. 432, 484. Wessprémi Succ. Med. Biogr. I. 82. III. 60. 146, 147. Seivert Nachrichten 232. Molnár. M. Könyvház VIII. 1796. 106. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 22, 43.)

²⁾ Benkő Transsylv. II. 448. Horányi Mem. Hung. I. 721. Fasc. Eccl. 1842. II. 294. Paueri. m. 457. Lányi i. m. II. 101. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 44, 295.) Term. Közl. III. 1871. 452.

magni principatus Transsylvaniae“ (Kolozsvár 1717), mely Just Henrik rendszerében készült, s ásványtani tekintetben máig is páratlan. Emelik becsét a régiségtani és történeti jegyzetek, melyek bele vannak szöve. A munkában némi előljáró megjegyzések után a fémek, félfémek, kénegek, savak, földnemek és kövek, s végre a vizek vannak ismertetve.

B)

Orvostudományi irodalom.

1. Magyar nyelven.

Orvosi irodalmunknak egyáltalában hiányzik ezen korszakban tudományos színezete. A pestisről való oktatások, közönséges egészségügyi szabályok — melyek inkább a kuruzslás, mint az orvostudomány körébe tartoznak — képezik e szak egész irodalmát. Csak egyetlen író tűnt ki orvosi munkájával, melyben tárgyát nem annyira gyakorlati, mint inkább tudományos szempontból kezelte. Ez író Máttyus István, ¹⁾ Küküllő és Marosszék tiszti főorvosa. Munkája: „Ó és új diaetetica, azaz: az életnek és egészségnek fenntartására és gyámolgatására istentől adatott nevezetesebb

---

¹⁾ Bod. M. Athénás 168. Benkő Transsylvania II. 489. Wallaszky Consp. Reip. Litt. 318. Horányi Mem. Hung. II. 597. Wessprémi Succ. Med. Biogr. III. 128. Kátóna Hist. Crit. XXXIX. 977. Vasárn. Ujság 1864. 329.

természeti eszközöknek a szerint való elszámolása, a mint azokra reá kaptak, és eleitől fogva mindez ideig vélek éltek az emberek. — Melyben hat darabokra intézve sok idetartozó régi szokásokkal s jeles történetekkel megvilágosította s egyszersmind a természetnek szentséges helyeire is a maga feleinek a jeget megtörte, úgy hogy részben a munka természet historiája gyanánt szolgálhasson“ (Kolozsvár 1762). A terjedelmes munka becses élettani, természetrajzi és természettani ismereteket tár az orvosiak mellett olvasója elé. „Célom az egész munkában — írja Mátyus — feleimnek e részben lehető építése volt. Melyre nézve a természet nyomdokain a józan okosságnak és a cselekedetekbeli történetek világánál mindenütt úgy igyekeztem járni, hogy mind a közönséges életnek könnyítésére, mind az elmének gyönyörködtetésére szolgálhassak.“ — W e s z p r é m i I s t v á n, ¹⁾ debreceni orvos „A kiseded gyermekek neveltetéséről való rövid oktatást“ adott ki (Kolozsvár 1760), melyben arról értekezik, hogy kell a gyermekekkel három éves korukig bánni, hozzáadva az egészség fenntartásáról és a hosszú élet megszerzéséről szóló szabályokat. — C s a p ó J ó z s e f „Kis gyermekek isputálja“ (Nagy-Károly 1771) című munkájában szintén a gyermekorvoslásról ad oktatást. — Szűkebb körre szorítkozik N e u h o l d J á n o s, kinek művecskéje: „Fundamentomos oktatás, mi-

---

¹⁾ Bod. M. Athénás 327. Horányi Memoria Hung. III. 559, 645. W e s z p r é m i Succ. Med. Biogr. III. 64. S á r o s p a t a k i F ü z. 1860. I. 316.

képen kellessék a gyermekekkel a két közönséges betegség, ugymint a himlő és kanyaró előtt, benne és utána bánni“ (Soprony 1736). — Perliczy János Dániel,¹⁾ ki a német, hollandi és francia egyetemekről visszatérve, Késmárknak, Selmecnek, később Nógrád megyének főorvosa volt, latin műveken kívül két magyar orvosi könyvet is adott ki, u. m. „Testi békességre vezérlő utitárs“ (Buda 1740). És: „Medicina pauperum. Szegények számára való házi orvosságok“ (Buda 1740). Inkább népszerű, mint tudományos művek. — Ilyen Köleséri Samuel²⁾ műve is: „A rendes orvoslásnak közönséges regulái“, mely a kolozsvári kalendárium 1723—1730. évfolyamaiban jelent meg; továbbá a „Házi különös orvosságok“ (Kolozsvár 1761) Juhász Mátétól. — Említést érdemel még a híres naturalista-orvos, Waáli Mihály,³⁾ ámbar mint író csak plagiátor. Élete igen kalandos volt; gyermekkorában semmi nevelést sem nyert, s csak gyógyfüvek szedésével foglalkozott. Még nagyon fiatal suhanc volt, midőn megszökött hazulról, s bejárta Lengyel-, Orosz- és Tatárországot; 1733-ban visszatért s beállt katonának. Ezredével Olaszországba kerülvén, itt folytatta gyermekkorától üzött mesterségét, a kuruzslást, és szerencsés gyógyításai által annyira magára vonta a papok gyűlöletét, hogy állítólagos ördögüzései miatt az inquisitio ítélőszéke elé akarták állítani, de ezre-

1) W e s z p r é m i Succ. Med. Biogr. I. 133. III. 62.

2) W e s z p r é m i Succ. Med. Biogr. III. 283.

3) S e i v e r t Nachrichten 243.

dese megmentette őt, azzal, hogy Magyarországba küldte. Itt már oly nagy volt hire, hogy Erdődy György gr. országbíró kamarásává tette. Később orvosi oklevelet is nyert, vagy mint Weszprémi hiszi, vett. Egy ideig Zalamegye főorvosa is volt; meghalt 1772-ben. — A növénytanban való széles ismereteit senki sem vonta kétségbe, s azért nagy várakozást keltett a „Herbarium, azaz füvekről és fákról, azoknak mind külső, mind belső hasznáról való tracta“ című munka, melyen dolgozott; de midőn a kinyomatás előtt bírálók kezébe került, kitünt, hogy az egész Melius (Juhász) Péter fűvészkönyvéből van kiírva, kivéve a hozzácsatolt képtelen csillagjós megjegyzéseket. — Végre a magyar orvos-írók közé sorolhatjuk még Vizaknai Bereczk (Briccius Györgyöt,²⁾ ki distichonokban értekezett a nagy aortáról.

A „pestis-irodalomban“ a legjelentékenyebb helyet foglalja el Köleséri Sámuel³⁾ műve. Köleséri 1663-ban született; már tizenegyedik évében tetszéssel védelmezett Debrecenben egy vita-iratot, melynek címe volt: „De evangelio.“ Theologiára készült, s 1684-ben Franekerben elnyervén a doctori kalapot, visszatért Debrecenbe;

¹⁾ Horányi Nova Memoria I. 422.

²⁾ Bod. M. Athénás 150. Benkő Transsylv. II. 432, 484. Horányi Memoria Hung. II. 398. Weszprémi Succ. Med. Biogr. I. 82. III. 60, 146, 147. Seivert Nachrichten 232—256. Molnár. M. Könyvház VIII. 1796. 106. Fessler Gesch. X. 443. Balogh P. A philos. hazánkban. (Philos. Pályam. I. 1835. 64.) Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (Bud. Szemle VI. 1859. 22, 43.)

de első egyházi szónoklata alkalmával állítólag elhibázta a miatyánkot, s ez annyira elkedvetlenítette a papi pályától, hogy Leydenbe ment, orvostudományt hallgatni. Az orvostudori oklevél elnyerése után Erdélyben telepedett le, s ott kormányzéki orvos, bányafelügyelő, tanácsos stb. lett. A császári természetvizsgáló-akademia is tagjai sorába választotta. Családi életében nem volt szerencsés, de viszálykodásait mellőzzük. Meghalt 1732-ben, állítólag méreg által. Tudományának híre messze terjedt, s a külföldön is voltak tisztelői, kik költeményeket irtak hozzá. Tudománya Apor Péter szerint oly nagy volt, hogy „a beteg, kinek rendelt, már egészségesnek képzelte magát“. — Vannak bölcséleti, jogi, régiségtani és orvosi munkái, többi közt egy latin oktatása a döghalálról, melyet magyarra is lefordított, e cím alatt: „Tanács adása, melyet az 1719. esztendőben Kolosváratt megújult és az erdélyi fejedelemségben szélyyel uralkodó pestisnek alkalmatosságával, a közönséges jóhoz kész indulattal viseltetvén, deákul közönségessé tött, azután pedig magyarul is kinyomatott“ (Kolozsvár 1719). — Buzinkai György¹⁾ debreceni orvos ily című kis munkát tett közzé: „Rövid oktatás, miképen kellessék magunkat praeservatívák által a pestis ellen védelmezni, avagy a pestisben lévő betegeket orvosolni“ (Debrecen 1739). — G ö-

---

¹⁾ Bod. M. Athénás 53. Horányi Memoria Hung. I. 378. Nova Memoria I 628. W e s z p r é m i Succ. Med. Biogr. I. 24. III. 136. K a t o n a Hist. Crit. XXXVIII. 855.

mőri Dávid¹⁾ orvos- és alchymistától van: „A pestisről való orvosi tanácslás, a melyben kiki okos értelmének és az orvosi tudománynak fundamentumának útmutatása szerint magának mind az egészséges testnek mególtalmazásában, mind pedig az dögleletes nyavalyában önmaga orvosa lehet.“ (Győr 1739.) Gömörinek ezenkívül latin munkái is vannak. — Má dai Dávid Sámuel²⁾ selmeci születésű porosz udvari tanácsos és hallei főorvos (1709—1780) latin orvosi értekezéseken kívül irt egy „Szükséges oktatást, miképen kiki a döghalálban s elragadó betegségekben magát őrizheti s orvosolhatja“ (Halle 1738). — Perliczy János Dániel³⁾ németből, Moller K. Otto után fordított egy ily című munkát: „Orvosi oktatás, a pestis és egyéb mérges nyavalyák ellen való praeservatióról.“ (Buda 1740.)

Sebészeti kézikönyvet adott ki Miskolczy Ferenc⁴⁾ győri seborvos „Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai utitárs“ cím alatt (Győr 1742), mely kérdésekben és feleletekben adja elő az anatómiát, az égi jegyek erejét (!), a tagokon eshető bajokat, a sebkötés és érvágás által való

---

¹⁾ W e s z p r é m i Succ. Med. Biogr. II. 67. III. 443. Sándor. M. Könyvesház 91.

²⁾ H o r á n y i Memoria Hung. II. 327. W e s z p r é m i Succ. Med. Biogr. I. 100. III. 63. Tud. Gyűjt. 1818. XI. 78. B o e r n e r : Nachrichten von jetzt lebenden Aerzten II. 363.

³⁾ W e s z p r é m i Succ. Med. Biogr. I. 133. Klein Nachrichten II. 386.

⁴⁾ W e s z p r é m i Succ. Med. Biogr. I. 133.

orvoslást, s a ragasztékok és kenőcsök készítését. Legértékesebb anatómiai része.

Végül megemlíthetjük *Dombi Sámuel* zemplénmegyei születésű orvos *bába-kézikönyvét*, melyet korszakunk utolsó évében adott ki e cím alatt: „*Bába-mesterség, mely irattatott, kérdésekben és feleletekben foglaltatott a T. N. Borsod vármegyei bábák hasznokra.*“ (Pozsony 1772.)

2. *Latin nyelven.*

Latin orvostudományi irodalmunk majdnem egészen a tudori szigorlatokra irt értekezésekből állt; önálló munka csak néhány van, mint *Diószegi orvoslástana*, *Köleséri Sámuelnek* oktatása a pestisről, és *Hatvani István* egy-két műve. — *Diószegi István*,¹⁾ a marmaros-szigeti gymnasium igazgatója, később csengeri prédikátor, tanítványai használatára orvosi tankönyvet adott ki: „*Succincta morbos curandi methodus.*“ (Utrecht 1726—27.) — *Köleséri Sámuel* munkája, melynek magyar kiadásáról már szóltunk: „*Monita anti-loimica, occasione pestis a. 1719. Claudiopolis recrudescens et passim per principatum Transsylvaniae grassantis.*“ (Kolozsvár 1719.) — *Hatvani István*,²⁾ kiről már többször megemlékeztünk,

¹⁾ *Horányi Memoria Hung.* I. 522. *Weszprémi Succ. Med. Biogr.* I. 31.

²⁾ *Bod. M. Athénás* 102. *Horányi Memoria Hung.* II. 76. *Weszprémi Succ. Med. Biogr. Cent.* II. Pars. II. p. 5. *Cent.* III. 494. *Nova Acta Erud.* 1750. II. 189. *Neues Gelehrtes Europa* XII. 841. *Das Gelehrte Österreich* 172. *Ung. Staats- und*